

Seguirán falando os nomes a voces. **Toponimia e ecopoesía na literatura galega**

M.^a Xesús Nogueira Pereira
Universidade de Santiago de Compostela

O nome líganos coas xeracións do pasado, con tódolos antepasados que o usaron e dános certa seguranza de permanencia, de pervivencia, desnihi-líganos, en certa maneira.

Uxío Novoneyra

un corazón soña como as árbores soñan: en Bagdad-Vietnam, nas emo-
quetadas serras afganas, nas costas de Galicia, en Hiroshima.

Chus Pato

Coñecida é a estreita vinculación existente entre a escritura poética e os nomes de lugar. Numerosos son os casos en que a identificación entre voces e nomes converteu a toponimia en lugar literario: o mar de Vigo en Martin Codax, Padrón en Rosalía de Castro, os topónimos bergantiñáns en Pondal, O Courel en Uxío Novoneyra ou Fisteus en Lupe Gómez, por mencionar tan só algúns exemplos.

As conexións entre a escritura poética e a toponimia foron salientadas por Anxo Angueira (2010 e 2014), quen estudou ademais a utilización de topónimos en autores como Sarmiento, o mencionado Novoneyra ou Méndez Ferrín, reparando na súa función de estratexias de apropiación e resistencia. Iris Cochón chamou tamén a atención sobre como

la toponimia, por su libérrima y misteriosa arbitrariedad, por su transparencia u oscuridad etimológica [...] y por hallarse fuera del caudal común de la lengua, posee una faceta enigmática de la que la tradición textual ha extraído intenso provecho apoyándose en el ritmo de sus capacidades sonoras. (2008, p. 657).

* Varias destas reflexións foron feitas no marco do proxecto *El tropo animal: Un análisis ecofeminista de la cultura contemporánea de Galicia e Irlanda* (PGC2018-093545-B- I00 (MCIU/AEI/FEDER/UE)) dirixido por Manuela Palacios González.

A representación dos nomes de lugar resulta especialmente evidente tanto nas composicións vinculadas á biografía e os espazos vitais de quen as escribe, como nas que teñen como obxectivo a representación da paisaxe e que se enmarcan, no caso da literatura galega, nunha longa tradición. Neste senso, é obrigado recordar, conforme demostraron os traballos fundamentais de María López Sánchez (2008 e 2009), o valor identitario que lle foi conferido á paisaxe e, engado eu, aos nomes que a designan desde o Rexurdimento. Foi precisamente esa carga a que posibilitou utilizacións políticas da paisaxe e dos seus nomes ás que non son alleas as composicións que tratarei nesta comunicación.

Se parece obvia a existencia dunha relación entre o contido das composicións e a frecuencia da representación toponímica, a poesía de temática ecolóxica revélase, como tentarei demostrar, un corpus rico para o estudo dos nomes de lugar na literatura. Á hora de definir os seus lindes resulta operativo remitir ao exercicio de (re)escritura levado a cabo desde posicións que se afastan da idealización e problematizan a relación do eu, ou do ser humano, cun medio natural ameazado. Neste punto, fago meu o trazo diferenciador do concepto de *ecopoesía* empregado no limiar dunha antoloxía recente que, por outra banda, constitúe unha mostra da vitalidade destes discursos, *A Different Eden. Ecopoetry from Ireland and Galicia*: “a crecente conciencia sobre a fragilidade dos ecosistemas que habitamos” (Payne, Shaughnessy e Veiga 2021, p. 10). A presente análise céntrase polo tanto en composicións poéticas que mostran un cambio de perspectiva “do ego ao eco” (2021, p. 10), particularmente naquelas que abordan o motivo do espolio e a degradación medioambiental.

OS NOMES FERIDOS

A literatura galega conta cunha nutrida e crecente tradición de textos xurdidos no contexto de mobilizacións contra agresións ao medio e catástrofes ecolóxicas ocasionadas polo ser humano en nome da industria e do progreso. Tal é o caso do ciclo de composicións que tratan o tema da construción de encoros e que se estende desde os anos 60 do pasado século até a actualidade. Un dos primeiros textos difundidos é o “Romance de Castrelo de Miño”, de Albino Núñez Domínguez, que circulou clandestinamente por Galicia e que foi publicado en Buenos Aires en 1966 (Alonso Montero 2016, p. 17). A composición, de ton

popular e considerada durante tempo anónima, comeza cunha enumeración de topónimos correspondentes a localidades de Castrelo de Miño ameazadas polo asolagamento:

Santa María, Barral,
San Payo de Ventosela
Groba, Sanín, Trasariz
Xubín Layas San Esteban.¹
Pobos que á beira do Miño,
con lexítima fachenda
vivístedes deica agora
felices nas meigas terras
que ás vosas prantas se tenden
formando as úbedas veigas
de míllaras e vacelos
que o val do Castro enfeitan.

(Núñez [1966] 2007)

A centralidade que o autor concede a estes lugares coa súa mención vese reforzada pola repetición dos encadeamentos dos primeiros versos, “Santa María, Barral, / San Payo de Ventosela” en dous momentos da composición. Dentro da liña argumentativa na defensa das terras de Castrelo de Miño, o romance incorpora un comentario metaonomástico cohesionador da identidade ao se referir aos “tempos en que ó país / ourizado de fortezas / chamábanlle nos papés «Territorio de Castela»” (Núñez [1966] 2007).

Outro exemplo significativo do emprego da toponimia na ecopoesía que abordou a construción de encoros atópase nunha composición, moi posterior no tempo, pertencente ao libro *Remitencias* (2013), de Xosé Lois García.

Trátase neste caso dunha fotografía das ruínas da aldea de Seixón, anegada pola presa de Belesar e que emerxe, debido ao descenso do nivel da auga. A semellante estampa, evocadora de paisaxes posbélicas, segue un poema que comeza cos versos

Non é Guernika, nin Hiroshima nin Nagasaki,
é Seixón respirando a súa dispersión.

(García 2013, p. 182)

1 En todos os casos a letra grosa que resalta os topónimos nas citas é miña.

Os exónimos mencionados no primeiro verso equiparan a aldea asolagada con espazos de destrución e con lugares que noutro momento denominei *escenarios do horror* (2016a) para nomear referentes que están a funcionar nos discursos da poesía social máis recentes como símbolos da barbarie. Guernika, Hiroshima e Nagasaki non só redimensionan a devastación de Seixón senón que a sitúan nun contexto global, á beira doutros espazos destruídos pola acción do ser humano.

As mencións (micro)toponímicas —o sufixo é relevante— son tamén frecuentes nunha das últimas achegas ao tema, o poemario *Asulagadas* (2021), de Suso Díaz. O libro evidencia, xa desde o subtítulo reproducido na portada, un claro exercicio de memoria —“Á memoria do val do Limia / (**Aceredo, Buscalque, O Vao, Reloeira**)”—, que se retoma na dedicatoria:

Poemas á memoria da xente do val do Limia e das aldeas asulagadas polo encoro de Lindoso: **Aceredo, Buscalque, O Vao** e a **Reloeira**.

A reiteración da toponimia na soleira do libro complementábase coa enumeración detallada, nos primeiros parágrafos da nota limiar do autor, das aldeas afectadas pola construción do encoro:

Aceredo, Buscalque, O Vao, Reloeira, Malleta, Quintela, Compostela, Lantemil, A Herdadiña, Portaxe, Torno, Xendive, Ganceiros, Ribas de Arauxo, San Martiño, Fondvila, Lobios, Manín, Orelas e Galez en Galicia, **Lindoso** e **A Várzea** en Portugal [...] (2021, p. 9).

Na súa teimosa reiteración, estas adicións están a funcionar no conxunto da obra como operadores múltiples: inventarían, deixan testemuño documental e anticipan a centralidade dos (micro)espazos na obra. O valor de fixación e o exercicio de memoria non se limita á reconstrución da “vida que noutrora tivo este val” senón que implica, conforme se explica no citado limiar, unhas escollas lingüísticas das que a (micro)toponimia constitúe tan só unha parte:

Comezo aclarando que iste libro recolle, na medida en que fui capaz de recordar, as palabras que empregamos, ou decemos acotío no val do Limia, onde o galego transita co portugués dun xeito único e que pouco a pouco se vai perdendo (2021, p. 9).

A enumeración evocadora volve estar presente no subtítulo da sección “Sangue do mesmo mar (**Ludeiros, Quintela, Lentemil, Portaxe, Malleta, Madalena, Olelas, Lindoso, A Várzea...**)”. A designación toponímica asociada a un sentimento de perda é polo tanto unha constante ao longo do libro, segundo se pode comprobar en exemplos como os que seguen onde os nomes de lugar exercen unha función preservadora, cando non restauradora, da memoria:

Polas congostras ficaba
Obobriga en **Ludeiros**,
nas chairas do ceo
pescudando na barra
do **Quinxo**,
chorando tanta perda,
tanta soidade asulagada
nas congostras do **Vao**
ó encontro co esquezo.

(Díaz 2021, p. 80)

Perdemos a ponte do **Mao**,
e a de **Herdadiña**,
as que xunguían **Buscalque**
ó lombo do **Quinxo**.

(2021, p. 188)

Unha frecuencia alta ten tamén a toponimia no corpus que podemos denominar *poesía do Prestige* (Nogueira 2022), tanto na escrita a raíz da catástrofe ecolóxica que seguiu ao afundimento do barco como na producida nos anos posteriores. A adición de topónimos da costa galega afectada pola marea negra está presente en numerosas composicións que recorren aos nomes de lugar con valores asociados á documentación e tamén á resistencia. Tal acontece na composición “Autocollage para un mar de piche”, de Fran Alonso, onde o propio título anticipa a técnica enumerativa:

este silencio denso son as voces do embalo,
as voces que o vento mareiro trae, coma un asubío pastoso,
do **Pindo** e do **Areal de Trece**, de **Roncudo** e de **Camelle**,
de **Muxía** e da **Punta Cabalo**, da **Boca do Río** e do **Cabo Prior**,

das **Cantareiras de Mougás**, de **Ons** e de **Lariño**,
da **Punta Nariga** e do **Cabo Vilán**, da lus da **Robaleira**
e do faro de **Silleiro**, que ouvea, iluminando o ceo negro.

(Alonso 2003, p. 14)

Os topónimos que fan referencia a accidentes xeográficos costeiros compoñen no poema de Alonso unha sorte de densa e *pastosa* ladaíña traída polo vento. Significativa resulta tamén a identificación de toponimia da Costa da Morte cunha Galicia “dorida por tanto chapapote” no poema “Nunca Máis”, de X. C. Gómez Alfaro:

Antes había luz, música e vida,
en **Carnota**, en **Fisterra** e **Camariñas**;
en **Muros**, **Corcubión**, **Mougás**, **Muxía**...
E hoxe toda Galicia está dorida
por tanto chapapote e tantas tiñas
e mora na negrura e na agonía.

(Gómez 2003, p. 93)

En series de topónimos semellantes ás citadas identificou Iris Cochón unha “lirica reversible” no relativo á ordenación dos nomes, capaz de “expresar a trepidación, el dinamismo y la amorfia característicos del mundo contemporáneo, para lo que resulta imprescindible tomar en consideración las fuerzas caóticas que lo rigen, del capitalismo a la entropía” (2008, p. 664). A estudosa reconece no entanto a existencia dalgúns principios de ordenación no seo destas series que conforman pares opositivos ou outras estruturas. Ocorre, no corpus que estou a estudar, coa composición “Os nomes a voces”, de Marilar Aleixandre, onde a toponimia é empregada cunha clara función de denuncia e de resistencia. O poema comeza cunha enumeración de nomes en que, alén de explotar as súas compoñentes fónicas, presenta unha agrupación conforme o criterio da ordenación alfabética para a construción do acrónimo “NUNCA MÁIS”:

Nemiña, Niñóns, as Negras
Udra
Nasa, Nave, Punta Nariga,
Camariñas, Carnota, Corcubión
Arnela, Aldán, Aguiño

Malpica
Areamaior, Arneliña
Ínsua
Sardiñeiro, Sisargas, Silleiro.
(Aleixandre 2003b, p. 79)

A esta relación segue toda unha reflexión sobre o valor da toponimia como estratexia de resistencia que alude á represión e a *impostura*:

se cala a miña voz ou se eu enmudezo
se tapian as fontes do grito
cun entullo de imposturas
seguirán falando os nomes
a voces.

(Aleixandre 2003b, 79).

Ás *voces dos nomes* recoñéceselles a capacidade de transcenderen o enmudecemento da voz que enuncia o poema e de se ergueren nun *berro* de protesta. Este discurso é representado mediante unha nova e heteroxénea serie de topónimos que ven reforzada a súa asociación á idea de resistencia mediante a aliteración creada coa reiteración de fonemas consonánticos palatais e vibrantes:

berrarán desde o mapa desde o vao
Novelle, Uña de Ferro, Neda, Carballiña, Adraño
Mallas, Ameixenda, Igrexa, Sembra
tomarán prestados serras ríos regos
Nemancos, Ulla, Narón, Cuño, Amarela
Morpeguite, Arneliña, Irixoa, Seteigrexas
(Aleixandre 2003b, p. 79)

Outro ciclo na escritura ecopoética que evidencia o emprego reivindicativo da (micro)toponimia é o conformado por textos que teñen como tema as explotacións mineiras. O caso máis salientábel até o momento é o derivado das mobilizacións contra a extracción de ouro de Corcoesto, que deu lugar a unha publicación colectiva, *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto* (2013), en cuxa xestación é posíbel recoñecer dinámicas levadas á práctica na poesía do Prestige.

A enumeración de binomios toponímicos, que prescinden dos signos de puntuación, nos versos pares é o recurso empregado na primeira parte do extenso poema “Corcoesto”, de Xosé Luís Santos Cabanas, titulada, de xeito tamén revelador polo emprego do deíctico, “Primeira folla: aquí estamos”:

Corcoesto
Baneira Regoseco
os nomes amasados
O Lugar Grande Cardezo
no padal devanceiro
Xabarido A Braña
dura historia a nosa
O Castro As Lamas
aínda non contada
o **Dequente Teixedo**
nosos como cada pedra
Cruces Bello
cada pinga de auga
Perrol Fonterremula
nomes comunais
Montefurado Barralláns
coma as augas do mar
A Rectoral Cures
nosos como cada rego
A Fontaiña Millán
como cada cabazo cada pedra
do minifundio
suor
Corcoesto
(Santos 2013, p. 100)

Nunha estrutura trabada pola reprodución, no comezo e no final, do topónimo Corcoesto, os nomes de lugar confiren verosimilitude e evocan, dun lado, un tempo antigo, perdido (“nomes amasados / no padal devanceiro”) e, doutro, a pertenza a unha colectividade que se identifica coa súa toponimia (“nomes comunais”, “nosos”). Interesa tamén reparar na última parte da composición, “Cuarta folla: CIANURO NON”, en que se recuperan os nomes dos lugares mencionados na primeira para facer un chamamento á xente que os habita:

Xentes de **Baneira de Regoseco**
do **Lugar Grande do Dequente** e mais da **Braña**
de **Castro de Cruces de Cardezo**
de **Xabarido de Bello** e mais das **Lamas**
de **Fonterremula de Teixedo da Rectoral**
da **Fontaíña de Cures de Barralláns**
de **Montefurado de Perrol** e de **Millán**
Corcoesto

porque

hoxe toca defender sen dó
os teus nomes comunais
nosos como cada pedra
como cada pinga de auga
o sabor de cada leira
o aroma dos regatos
as pedras dos cabazos
o monte
as augas
do común
como as augas do mar
mariñeiro.

(Santos 2013, p. 103)

Nótese a distribución isotópica, tamén das series toponímicas, e a estrutura circular da composición. Máis alá de desempeñaren unha función evocadora dun tempo perdido, os nomes de lugar están a ancorar o poema na realidade do momento en que foi escrito e a reforzar a idea de identidade e resistencia.

Aínda dentro das composicións dedicadas ao espolio ocasionado polas explotacións mineiras cabe citar, pola singularidade do seu contradiscurso, o poema “Comunicado de última hora (3 sonetos estrambóticos + 1 estrambote)”, de Elvira Riveiro Tobío:

A comisión de toponimia deste
poema vén de reunirse con carácter
excepcional para reclamar a apro-
bación, por parte dos mandatarios do

réxime en vigor, dun cambio no nomenclátor do concello de **Cabana de Bergantiños**. A amentada solicitude prodúcese ante a inminente

posta en funcionamento dunha mina a ceo aberto, irmá no ouro e na pezoña doutras de terras colonizadas.

Fica comprobada por esta comisión a obsolescencia (programada polas autoridades digamos eufe-

misticamente competentes) do nome de lugar **Corcoesto**, referente este a vetusteces dos (disque) celtas. Por todo o antedito, as expertas en ma-

teria lingüística e paralingüística, lexicógrafas, semasiólogas e especialistas de recoñecido prestixio en asuntos de macro e micro-

toponimia hidronimia, e demais toponimia miúda pertencentes á arriba citada comisión, propoñen un re-

ferendo protonacional co fin de escoller o neotopónimo máis acaído de entre a lista que se ofrece a seguir:

opción a): **Lodomesto**,

opción b): **Porcorresto**

opción c): **Foxoinfesto**,

opción d): **Mortoapesto**,

opción e): **Sonmolesto**,

opción f):

[a cubrir polo/a interesado/a en caso de presentar a súa propia suxestión ao respecto]

Subsecuentemente, esta soberana
comisión quere proporlle ao presiden-
te do infragoberno da pseudoauto-
nomía a erección dun monólito na al-

dea aludida onde fique gravada con
letra capital (killer) e (por supos-
to) de ouro a data de tan egrexio intre
para a parroquia bergantiñá posmo-

dernamente rebautizada. [Addenda
de urxencia: este poema vén de ser
atacado por hordas de escritura

desenfreadas e contrarias á re-
visión toponímica e, sen previo avi-
so nin explicación, ten que morrer.

(Riveiro 2013, pp. 86-87)

A autora opta nesta ocasión por un rexistro paródico, que non resulta estraño na ecopoesía, mediante o que alude a decisións relativas á designación dos lugares tomadas pola “comisión toponímica deste poema” que se reúne para aprobar “un cambio de nomen- / clátor do Concello de Cabana de Bergantiños”, logo da “posta en funcionamento dunha mina a ceo aberto”. A composición distorsiona o (pseudo)discurso metaonomástico e filolóxico en xeral ao se referir á suposta orixe da forma *Corcoesto*, “refren- / te [...] a vetusteces dos (disque) celtas”, ou ás “expertas en ma- / teria lingüística e paralingüística, / lexicógrafas, semasiólogas e / especialistas de recoñecido / prestixio en asuntos de macro e micro- // toponimia, hidronimia, e demais topo- / nimia miúda pertencentes á arriba / citada comisión”. O proceso de carnavalización ten a súa continuidade no referendo no cal se pretende a escolla do novo topónimo entre varios creados, a partir do esquema vocálico do orixinal, mediante unha deformación paródica que incorpora os significados de contaminación, morte e incomodo: **Lodomes- to, Porcorresto, Foxoinfesto, Mortoapesto, Sonmolesto**.

O proceso ao que Elvira Riveiro somete o topónimo central, *Corcoesto*, garda relación con estratexias deformantes incorporadas á ecopoesía, como as empregadas no poema “Cigalia, país do chapapote” (2003), de Alfonso Álvarez Cáccamo.

A ECOLOXÍA DOS NOMES

A ecopoesía atendeu tamén á deterioración da lingua en relación coa do medio natural e puxo o foco na perda do patrimonio toponímico. Neste senso resulta relevante a centralidade concedida á “toponimia miúda”, retomando as palabras de Elvira Riveiro Tobío, ou á microtoponimia, termo elixido por Marilar Aleixandre para titular un poema do seu libro *Desmentindo a primavera* (2003). O texto, que debido á súa importancia para a cuestión tratada, considero oportuno reproducir na súa integridade, é o seguinte:

microtoponimia

prado de Eiroas **Gumi** cova de **Agrelo**
Beirán o **Mexerico** agra de **Toba**
pelouros nomes marcos de palabras
rabuñados na terra co legón
¿quen vos invocará agora?

indescifrables nomes do pequeno
seca a lingua que vos levou debaixo
como pedras no río do olvido
¿quen dirá **Rego Foxo** **Seis Ferrados?**

medidos paso a paso co calibre
de calcular as airadas do vento
o círculo perfecto dos abruños
a **Chousura**
Xarois as **Viñas**
nunca escritos prendidos na estrema
que divide agra e agra
pasadíños como a risca laranxa
dun vimbio
agra de **Guimareu** **Porta Ventosa**
Rego Mar **Carballese** **Sete Grixas**
¿por canto tempo aínda
ficaredes prendidas na memoria?
¿quen lembrará que se vían sete igrejas?
Trala Horta **Estivadas**
Os Milladoiros **Dornas**

o **Noucho Fontefría Tallo do Vao**
¿quedarán carballos nos **Carballases**?
¿soprará o nordés pola **Porta Ventosa**?
(Aleixandre 2003a, pp. 58-59).

O texto combina a enumeración de microtopónimos coa interrogación a respecto da súa subsistencia ante a deterioración e a perda do idioma, a “seca da lingua que vos levou debaixo”. A composición identifica a realidade á que fan referencia estes “indescifrables nomes do pequeno”, “nunca escritos”: un prado, unha cova, unha agra, uns pelouros. O discurso sobre a perda exprésase mediante preguntas que fan referencia á diminución de falantes (“quen vos invocará agora?”, “¿quen dirá Rego Foxo Seis Ferrados?”) e á desmemoria (“por canto tempo aínda / ficaredes prendidas na memoria?”). Resulta curioso reparar tamén en como, no final da composición, a voz poética deixa constancia do significado denotativo dunha boa parte da microtoponimia e bosquexa un discurso metaonomástico sobre cuestións como a orixe, a transparencia e a capacidade de designación dos nomes de lugar:

Rego Mar Carballese **Sete Grixas**
[...]
¿quen lembrará que se vían sete igrexas?
[...]
¿Quedarán carballos nos **Carballese**?
¿soprará o nordés pola **Porta Ventosa**?

A estas cuestións *ecotonímicas* volveu Marilar Aleixandre no seu discurso de entrada na Real Academia Galega, cuxo título resulta indicativo do seu interese polos nomes: “Voces termando da paisaxe galega”. Significativo resulta tamén o contexto do comentario reproducido a seguir, que non é outro que a crítica á destrución da paisaxe polas explotacións mineiras:

Os leitos dos ríos onde noutrora chimpaban troitas e ras e revoaban picapeixes foron ocupados polas canteiras e a auga desviada a tubos de formigón. Moitos topónimos das fráxiles comunidades de Pena Trevinca perderon o seu sentido: hai tempo que non hai serpes na mítica **Lagoa da Serpe** nin pombas no **Regueiro das Pombeiras** (Aleixandre 2017, p. 19).

CONCLUSIÓNS

A análise dos textos achegados revela a importancia da toponimia, en toda a súa diversidade e extensión, na poesía de temática ecolóxica. A súa presenza resulta máis notoria naqueles textos escritos como reacción á degradación e o espolio ocasionados por accións concretas, como a construción de encoros e explotacións mineiras, ou por catástrofes medioambientais.

Os nomes de lugares e de accidentes xeográficos exercen unha función primaria de documentación dos feitos que permite ancorar o discurso nunhas coordenadas e reforzar a verosimilitude do seu contido. Máis alá do exercicio de visibilidade e realismo, estas fórmulas evocan a miúdo un tempo, e tamén un espazo, perdidos. Semellantes valores engadidos converten a toponimia mencionada na escritura ecopoética en estratexias de resistencia e ferramentas de denuncia.

Os textos analizados mostran tamén como a ecopoésia acolle un importante caudal de microtoponimia, cuxa presenza realza a semántica da identidade e a pertenza, ao tempo que pon en práctica unha sorte de ecoloxía lingüística ou, talvez máis propiamente, de ecotoponimia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, Marilar (2003a). Microtoponimia. En: *Desmentindo a primavera*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 58-59.
- Aleixandre, Marilar (2003b). Os nomes e as voces. En: *Alma de beiramar. A Asociación de Escritores en Lingua Galega contra a marea negra*. Vigo: Asociación de Escritores en Lingua Galega / A Nosa Terra, 79.
- Aleixandre, Marilar (2017). *Voces termando da paisaxe galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en <https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/book/315>
- Alonso, Fran (2003). Autocollage para un mar de piche. En: *Negra sombra. Intervención poética contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Edicións Xerais de Galicia, 14.
- Alonso Montero, Xesús (2016). Prólogo. En: Arturo Reguera. *Castrelo de Miño: loita, represión, espolio, desastre ecolóxico, desastre humano*. Santiago de Compostela: Meubook, 7-23.

- Angueira, Anxo (2010). Terra e pobo en Novoneyra. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 29-40. <https://doi.org/10.32766/brag.371.346>
- Angueira, Anxo (2014). Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento. *Madrygal*. 17, 153-171.
- Cochón Otero, Iris (2008). Lírica reversible: toponimia y poesía contemporánea. En: Paolo d'Achille e Enzo Caffarelli, eds. *Lessicografia e onomástica 2*. Roma: Società Editrice Romana, 655-670.
- Díaz, Suso (2021). *Asulagadas*. Santiago de Compostela: Positivas.
- García, Xosé, Lois (2013). *Remitencias*. [Guitiriz]: Asociación Cultural Xermolos de Guitiriz.
- Gómez Alfaro, X. Carlos (2003). Nunca máis. En: *Negra sombra. Intervención poética contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Edicións Xerais de Galicia, 93.
- López Sánchez, María. (2008). *Paisaxe e nación: a creación discursiva do territorio*. Vigo: Galaxia.
- López Sánchez, María (2009). Rosalía e a paisaxe galega. En: Anxo Angueira, ed. *Rosalía 21*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 25-35.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2016a). Escribir despois de Auschwitz: apuntamentos sobre conflitos e discursos sociais na poesía galega actual. En: Beatriz Fernández Herrero, Elena Freire Paz e Xaquín Rodríguez Campos, eds. *A crise de occidente*. Lugo: Axac, 121-138.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2016b). Naming the Foreign: External Toponymy in Galician Poetry Written by Women (2000-2014). En: María Jesús Lorenzo Modia, ed. *Ex-sistere: women's mobility in contemporary Irish, Welsh and Galician literatures*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing, 27-53.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2022). *Negar o azul*. A poesía do Prestige na literatura galega. *Madrygal*. 25, en prensa.
- Núñez Díaz, Albino ([1966] 2007). Romance de Castrelo de Miño. *Albino Núñez Domínguez*. [13/X/2022]. Dispoñíbel en: <http://www.albinonunez.com/?q=poesia/inedita/romancecastrelo>
- Payne, Keith, Shaughnessy, Lorna e Veiga, Martín, eds. (2021). *A Different Eden. Ecopoetry from Ireland and Galicia / Un Edén diferente. Ecopoesía de Irlanda e Galicia*. Dublín: Dedalus Press.

- Riveiro Tobío, Elvira (2013). Comunicado de última hora (3 sonetos estrambóticos + 1 estrambote). En: *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto*. Malpica: Caldeirón, 86-87.
- Santos Cabanas, Xosé Luís (2013). Corcoesto. En: *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto*. Malpica: Caldeirón, 102-103.